

Любов Гіськова

КИЇВСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ ДАВНІХ АКТІВ: ПЕРШИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ

Заснування 1852 р. Київського центрального архіву давніх актів (тоді ж — подібних у Вільно і Вітебську), першого державного архіву на території України, що входила до складу Російської імперії, не можна розглядати як явище важливе тільки для України чи Росії. Новостворений архів вписувався в мережу історичних архівів, які з'явилися в європейських країнах наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Основним поштовхом до виникнення в Європі державних архівів були зміна соціально-економічних відносин, руйнування феодальних і зародження капіталістичних стосунків, що сприяло формуванню держав нового типу з власною системою органів влади й управління, у діяльності яких документи феодальних інституцій втрачали практичне значення. Найважливіші документальні пам'ятки, що свідчили про минуле країни, забезпечували правові, майнові, інші інтереси держави, суспільства й окремих індивідумів, концентрувалися в державних архівах. На виникнення і розвиток архівів вплинуло також повсюдне зростання історичних зацікавлень, що супроводжувалося бурхливим розвитком історичної науки.

Таким чином, наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. склалися певні умови, які сприяли заснуванню Національного архіву Франції (1799 р.), архіву Баварії (1799 р.), Управління архівами Пруссії (1831 р.), центрального архіву (1815 р.) у Бельгії та Голландії. В Італії згідно зі статутом 1818 р. виникло понад 20 провінційних архівів (завдяки діяльності спеціальної комісії в Англії 1838 р. було організовано архів для документів центральних установ (у цей же період кілька історичних архівів виникло в Іспанії (в Росії в результаті об'єднання й реорганізації ряду відомчих архівів було створено Державний архів Російської імперії (1801 р.), Московський головний архів Міністерства закордонних справ (1832 р.), Державне давньосховище хартій (1851 р.), Московський архів Міністерства юстиції (1852 р.) та ін.

Архіви виникали і в країнах, що на цей час не мали своєї державності. В їх становіщі неможливим було створення власної державної

служби, яка забезпечувала б національні інтереси поневоленого народу. Як правило, засновували такі архіви держави-окупанти. Почали цікавитися своєю історією та архівами й народи, що прагнули політичного об'єднання або здобуття політичної незалежності. Так, 1808 р. почав діяти Архів крайовий польський у Варшаві. Загалом на території Королівства Польського в 20-х рр. XIX ст. було створено архіви давніх актів у восьми воєводських містах.

Відсутність в Україні власної державності істотно вплинула на заснування архівів. На організацію архівів у Галичині, що в останній чверті XVIII ст. опинилася у складі Австрії, позначилося надання Австрією автономії цій території. Так, 1784 р. було організовано Архів городських і земських книг у Львові. Іншими були причини й умови створення архівів на території України, що входила до складу Російської імперії.

Середина XIX ст. в історії архівної справи Росії відома як період активної охоронної діяльності царизму в архівній галузі, що було частиною його реакційної політики. В умовах загальної кризи економічних і політичних основ кріпосництва уряд прагнув зосередити під своїм безпосереднім впливом найважливіші архіви і використати їх для зміцнення становища самодержавства й панівного класу — дворянства. Тому, власне, в цей період було звернено увагу на документи, здавалося, далеко не загальнодержавного значення і створено регіональні архіви давніх актів в Україні, Литві та Білорусії для зберігання документів колишніх установ Великого князівства Литовського і Речі Посполитої XVI–XVIII ст. Крім згаданих вище обставин виникнення цих архівів, слід взяти до уваги й ряд конкретних чинників. Без сумніву, найважливішими були факти фальшування документів і потреба в науковому обґрунтуванні русифікаторської політики царизму, здійснюваної російською владою на територіях, приєднаних внаслідок поділів Польщі наприкінці XVIII ст. Російська адміністрація змушена була рано чи пізно утворити тут архіви, передусім з метою зосередження документів польських установ. До складу фондів новозаснованих архівів увійшла величезна кількість актів давніх архівів грод-

ських і земських судів, магістратів і ратуш, які потрапили на зберігання і під нагляд російських урядових установ відповідно до профілю, зокрема уїздних судів і городових магістратів.

Загалом стан відомчих архівів у Російській імперії, особливо після втрати документами практичного значення, був незадовільним, більшість їх зберігалася в непристосованих приміщеннях, на горищах, у підвалах — вогких, часто без вікон і дверей, охорони, нагляду. Частину документів було вивезено з України до Росії, у архівосховища Санкт-Петербурга і Москви, як це трапилося з документами, вилученими під час секуляризації монастирських земель 1786 р. на Лівобережній Україні та після закриття уніатських і католицьких монастирів внаслідок скасування царським урядом 1839 р. церковної унії. Великих втрат завдали архівам колекціонери, а також окремі збирачі старожитностей. Часто справи продавалися на базарах сторожами установ як обгортковий папір або для розпалювання печей.

Крім розпорощення й фізичного знищення, документи ряду ліквідованих польських установ зазнавали фальшування з боку осіб, що мали на меті одержати російське дворянство. З приєднанням колишніх польських територій до Російської імперії, місцева шляхта приривнювалася до російського дворянства, яке у XVIII ст. отримало великі права і привілеї, зокрема звільнялася від податків, військової служби, їй було відкрито доступ до державної служби. Часом траплялося так, що кожен, хто тільки був католиком і вважав себе поляком, клопотався про визнання себе дворянином, навіть не маючи на це правових і соціальних підстав, зокрема маєтків або ж невеликих власних земельних володінь. Щоб довести шляхетське походження, зацікавлені особи зверталися до урядових установ, де зберігалися документи польських установ, передусім актові книги, виписи з яких мали юридичну силу.

Свого часу місцева шляхта цінувала актові книги, опікувалася ними, оскільки в них «зосереджувалися» її права, вольності, гонори і субстанції (честь і маєтки). Про таке збереження йшлося й у Статуті Великого князівства Литовського, статті 13 — «О книгах земских и гродских, где маюць быти хованы, и о местцу на отправованье судов земских и теж о выдаванью кому потреба укажеть выписов albo видимусов»¹. Побоювання з приводу втрати шляхетства, небезпека бути прирівненим до селянського стану сприяли тому, що збільшилася кількість бажаючих набути дво-

рянство. Якщо законних підстав для цього не існувало, документи подеколи отримували шляхом їх фальшування, вписування актів у книги й одержання з них, завдяки хабарям чиновникам установ, в яких зберігалися книги, виписів з книг. Хоча фальсифікація книг мала місце і в попередні століття, але в першій половині XIX ст. вона набула значно більших розмірів. За актовими книгами склалися фальшиві грамоти на володіння маєтками і селянами, а то й прямо на шляхетське достоїнство. Добути й відповідно засвідчені виписи таких документів згідно із законом мали таку ж юридичну силу, як і оригінали. Кількість дворян підозріло зростає, лише в Київській губернії налічувалося 43 тис. осіб шляхетського достоїнства, з яких справжніми землевласниками було ледь 3 тис., решту складала безземельні. Департамент герольдії було заведено справами про затвердження у дворянських правах².

Стурбований масовим підробленням документів, царський уряд вжив ряд заходів, спрямованих на припинення фальсифікації документів. З цією метою 1833 та 1842 рр. було створено спеціальні комісії для перевірки актових книг, складання внутрішніх описів актів, виявлення фальшивих записів, перенумерації аркушів і засвідчення книг печатками. До комісій входили місцеві чиновники, предводителі дворянства, губернські стряпчі, які, не маючи відповідної підготовки, не тільки не могли встановити факт підроблення актів, але й прочитати тексти. Крім староруської мови, документи було написано старопольською, латинською і навіть кіпчацькою мовами³.

Між тим, архівами місцевих установ зацікавилися вчені-історики. 20–50-ті роки XIX ст. позначено значним зростанням суспільної й національної свідомості. Саме тому 1843 р. у Києві було створено Київську комісію для розгляду давніх актів, яка в науковому побуті називалася Київською археографічною комісією⁴. До речі, на українську верхівку вплинула також необхідність обґрунтування колишньої козацькою старшиною свого шляхетства, для чого довелося звертатися до давніх документів і архівів, через це зростала зацікавленість національно старовиною та історією. Багато з пошукачів дворянства усвідомлювало свою спорідненість із правобережною шляхтою. Виник сумнів, що не всі правобережні шляхетські роди є польськими за походженням.

На відміну від Петербурзької археографічної комісії та Московської комісії друкування державних грамот і договорів, які приділяли

основну увагу актам державної влади, міжнародних стосунків, зосередженим у столичних архівах, Київська археографічна комісія зацікавилася активними книгами, що зберігалися в архівах місцевих установ — судів, палат, губернських правлінь. Члени комісії зрозуміли, що документи книг збагатять історичну науку новими фактами, дозволять встановити історію краю, тобто України, без тих перекручень, яких припускали польські історики, а вони досить активно розробляли історію Правобережжя як складової частини Польщі, підтримуючи в польського населення, відсоток якого на цій території був досить великим, прагнення відновити польську державність. Особливо багато поляків було серед поміщиків, місцевих чиновників, інтелігенції, з представників яких складалася таємні організації різних напрямків, що були рушійною силою польських повстань проти Росії. Колишня польська шляхта становила панівну верству краю, пригнічувала українське селянство і міщанство. У цій ситуації російський уряд, здійснюючи русифікаторську політику, прагнув позбавити її політичного впливу, намагався виступати «захисником» православного українського населення, розпалюючи взаємну національну неприязнь, ховав дійсні соціальні причини конфліктів у регіоні. Ідейне обґрунтування своїх дій він вбачав у розробленні та створенні нових політичних концепцій, свої наміри прагнув поставити на міцний історичний фундамент. Урядові кола, зокрема київський, подільський і волинський генерал-губернатор Д. Бібіков, сприяли пошуку й розробленню документів з історії краю⁵. Згідно з його розпорядженням в обстеженнях родових поміщицьких архівів брали участь київські вчені. Так, професор Київського університету М. Іванишев вивчав архіви Сангушків у Заславлі та Потоцьких в Тульчині, внаслідок чого частина виявлених ним документів XIV–XVIII ст. згодом опинилася в КЦАДА⁶.

Через це ідея членів Археографічної комісії про створення архіву для актових книг, багатих на фактичний історичний матеріал, зустріла підтримку з боку адміністративних кіл київського, подільського і волинського генерал-губернаторства. Член комісії М. Іванишев не лише запропонував свої послуги, а й обґрунтував потреби в існуванні архіву. Складену ним доповідну записку про необхідність створення архіву давніх актів з листом генерал-губернатора Д. Бібікова 1849 р. було направлено до Петербургу. У ній наголошувалося на неспроможності повірних комісій забезпе-

чити зберігання книг, виявити й забезпечити їх від підробок. У записці підкреслювалася надзвичайна цінність книг — як юридична, так і наукова, наголошувалося, що актові книги гинуть через недбалість і неспроможність малоосвічених чиновників оцінити їх значення. Новостворений архів мав би забезпечити зберігання документів, полегшити їх використання як науковими колами, так і приватними особами, унеможливити підробку й псування книг. Управління архівом передбачалося дооручити Київському університету св. Володимира. До записки було додано проекти штату та статуту архіву. У Петербурзі ж до ідеї створення архіву поставилися критично, тим більше, що поміщики Київської, Подільської і Волинської губерній заперечували проти цього, занепокоєні, що разом з актовими книгами у них буде відібрано документи з родових архівів⁷.

Листування з приводу організації архіву тривало до 1852 р., коли закінчувався термін, призначений царем Миколою I уїздом комісіям для завершення перевірки актових книг. Як показав час, перевірни комісії зі своїми завданнями не впоралися, проведена ними робота практичної користі не принесла. Ця обставина прискорила справу створення архіву.

Зрештою іменним указом, даним Сенатом від 2 (14) квітня 1852 р., про заснування в Києві, Вітебську та Вільно центральних архівів для актових книг західних губерній було створено Київський центральний архів давніх (древніх) актів (далі — КЦАДА). Всі установи, в яких зберігалися актові книги, мали скласти на них описи й відправити їх до Києва⁸.

Згідно з указом архів знаходився у відомстві Міністерства народної освіти і, зокрема, Правління Київського учбового округу, але перебував «под ближайшим надзором» головного місцевого начальства, тобто київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Саме йому належало слідкувати за науковою діяльністю установи. Призначеними ним особами визначалася наукова вартість архівних описів, перевірялася достовірність виданих архівом копій і виписів з документів.

Безпосередньо архів було підпорядковано Правлінню Імператорського університету св. Володимира у Києві. Розмістився він у відведеному з цією метою старому рекреаційному залі університету, вікна якого виходили на ботанічний сад. Приміщення не повною мірою відповідало умовам зберігання книг, але університет через брак вільних приміщень нічого кращого запропонувати не зміг. Сховище було обладнано добрими дерев'яними стелаж-

ми. Згодом до книг було виготовлено шкіряні оправи, а окремі документи й пошкоджені книги було вміщено в картонажі. Згідно з указом, на утримання архіву держава щорічно виділяла 1500 руб. На поточні витрати, щоб розпочати необхідні роботи і звестися до Києва книги, було асигновано 2000 руб.⁹ Керівництво архівом покладалося на завідувача університетської бібліотеки — бібліотекаря, який вважався архіваріусом архіву, за що йому доплачувалося щорічно 200 руб.

Першим, на кого було покладено ці обов'язки, став бібліотекар Антон Якович Красовський (1852–1866). На нього лягли найважливіші завдання: організація збирання книг, перевезення їх до Києва, описання книг і виконання запитів приватних осіб¹⁰. Власне, штат архіву складався з двох помічників (саме вони здійснювали описання документів і виконували запити) — одного постійного, з окладом 350 руб. на рік, і тимчасового, з покладенням на нього обов'язків перекладача з окладом 500 руб. до завершення складання каталога актових книг, а також двох писців із жалуванням по 125 руб. кожному щорічно. Нечисельність і низька оплата праці архівістів призводили до частой зміни чиновників. Так, упродовж 1852–1883 рр. звільнилися шістнадцять помічників, що в свою чергу затримувало описання документів. Не допомагало й залучення до описування чиновників із канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Проте, незважаючи на плинність серед співробітників архіву, з ним пов'язана діяльність ряду визначних осіб, які лишили помітний слід не лише в українській архівістиці, а й історичній науці. Серед них — О. Федотов-Чеховський, А. Свидницький (автор історичного роману «Люборацькі»), І. Новицький, К. Козловський, В. Кордт, О. Левицький, О. Андріяшев, І. Каманін, В. Романовський та ін. Штати архіву лишалися незмінними до 1883 р., коли замість двох помічників завідувача і двох писців вводилося по одній посаді з більшим жалуванням. Передбачалося, що це дозволить залучити до роботи працівників з кращою науковою підготовкою. Але цей захід мало що змінив, зусилля працівників зосереджувалися на виконанні запитів приватних осіб. Описування книг не набрало очікуваних темпів. 1884 р. архів приєднали до навчально-допоміжних установ університету, і лише 1892 р. КЦАДА оглосили самостійною одиницею в структурі університету. Із 1 січня 1903 р. його було виведено з підпорядкування завідувача бібліотеки, він отримав нові штати.

Ними передбачалися посади завідувача архівом — архіваріуса, двох помічників, секретаря і двох писарів-копістів. З цими штатами архів проіснував до 1912 р., коли 28 червня цар затвердив указ про архіви західних губерній. Архіваріусу — завідувачу архіву, двом поміщикам і секретарю належало мати вищу освіту або ж середню з досвідом роботи в архівах. Передусім збільшувалася заробітна плата співробітників, кількість працівників дійшла до восьми осіб (без технічного персоналу). У такому складі архів працював до 1917 р.¹¹

Виконання основного завдання архіву — збирання і комплектування архівного матеріалу — припало на два перших роки існування установи. Упродовж 1852–1854 рр. із узіньх судів, казенних палат, городових магістратів та інших установ 25-ти міст і містечок Київської, Подільської і Волинської губерній надійшло 5 833 книги і 453 381 окремий документ за минулі століття до 1799 р. включно. У наступні 30 років архівом було прийнято лише 50 книг і 1 598 документів. Хронологічно книги¹² розподілялися так: за XVI ст. — 166 книг, разом XVI–XVII ст. — 139, за XVII ст. — 748, разом за XVII–XVIII ст. — 23, за XVIII ст. — 4 745, нарешті книг з документами XVI–XVIII ст. — 5, а з актами XVIII–XIX ст. — 58 книг¹³. Крім того, 1882 р. із київських губернських установ надійшло 8 512 цивільних і 85 тис. кримінальних справ, переважно деяких адміністративних і судових установ Гетьманщини, починаючи з 1742 р.; 1883 р. було отримано 300 зв'язок документів із Київської казенної палати, а 1886 р. — 822 зв'язки (приблизно 5 тис. справ) з відомчого архіву Київського губернського правління. Того ж 1886 р. з архіву Київської палати карного суду було передано справи верхніх і нижніх розправ кінця XVIII ст., оскільки в палаті зберігати їх було ніде¹⁴. З Чернігівської казенної палати надійшли документи монастирів на маєтки, секуляризовані 1786 р.

Узявши на зберігання документи з архіву Київського губернського правління та інших установ, КЦАДА фактично врятував їх від знищення, оскільки матеріали за ранні роки було призначено на продаж. Та й умови, в яких вони перебували, не сприяли їх збереженості. Ось що писав про архів Київського губернського правління історик О. Андрієвський у передмові до публікації документів з історії Запорозької Січі: «Получив в 1881 году доступ в архив Киевского губернского правления, я обратил внимание на одно небольшое отделение его, в котором хранились сбитые в плотную кучу дела и обрывки дел прошлого века.

Большой частью уже истлевшие или подгнившие от сырости, ни в какую опись не внесенные, дела эти самого разнообразного содержания, вероятно, представляют остаток различных архивов в разное время поступивших в губернское правление. Были там остатки дел и местных киевских присутственных мест, в том числе и Киевского магистрата, дел Малороссийской коллегии, полковых канцелярий и судов, но больше всего — дел бывшей генерал-губернаторской канцелярии. Среди этих-то последних, очевидно, как остаток не замеченных хозяйничавшею уже здесь когда-то рукою любителя отечественной старины, найденных мною и дела, касающиеся Запорожья и запорожцев, для которых в известное время киевский генерал-губернатор составил “вышнюю команду”¹⁵.

Із часом з'ясувалося, що серед прийнятих матеріалів були справи російських установ XVII–XVIII ст., які здійснювали нагляд і контроль за гетьманським урядом, Запорозькою Січчю, Слобідською Україною: Київської приказної ізби (1654–1707 рр.), Київської губернської канцелярії (1708–1764 рр.), частина справ 2-ї Малоросійської колегії (1764–1781 рр.), Київського намісницького правління (1782–1796 рр.), а також установ часів Гетьманщини тих територій, що ввійшли до складу Київського намісництва. Отже, у складі КЦАДА опинилися на зберіганні не лише документи установ Правобережної України XVI–XVIII ст., як це передбачалося указом 1852 р., а й джерела з історії Гетьманщини і Запорозької Січі XVIII ст. та окремі документи XVII ст.

Таким чином, з 80-х рр. КЦАДА за складом документів поділявся на три відділення. Вирізнялося перше з них — основний, тобто первісний, комплекс, який нагромадився на початку 50-х рр. і становив актові книги. Друге відділення включало окремі документи в кількості 454 978, з яких 1 598 було передано в 70-х рр. Київською археографічною комісією. Щорічно із цього розсіпу формувалося до 6 книг, які після опрацювання передавалися до першого відділення і в буквальному розумінні не були, по суті, актовими книгами. На 1.01.1913 р. кількість окремих документів становила 354 548, а книг — 5 920¹⁶. Третє відділення складали документальні матеріали фондів установ Київщини XVIII ст. Отже, перше, основне завдання — нагромадження документів, комплектування архіву було здійснено.

Як уже згадувалося, другим важливим завданням КЦАДА вважалося описування актових книг та окремих документів, тобто створення до них науково-довідкового апарату.

Архів, наскільки йому дозволяли штати й матеріальні можливості, виконував роль наукового закладу. Вже на початку своєї діяльності за ініціативою завідувача архіву К. Царевського було розпочато складання каталога актових книг XVI–XVIII ст., який було видруковано в «Университетских известиях» за 1862–1864 рр. Незважаючи на те, що при підготовці каталога не завжди дотримувалися обраний принцип систематизації інформації, він мав деякі пропуски й неточності, тривалий час він виконував функції реєстру актових книг, був обліковим і пошуковим довідником, а в певних питаннях не втратив свого практичного значення й донині¹⁷.

Упродовж усієї історії архіву його працівники намагалися відповісти на питання: якими мають бути описи до актових книг? На жаль, воно й досі лишається актуальним. Враховуючи те, що актова книга — це збірник документів, не пов'язаних між собою змістом, дійовими особами та іншими особливостями, згідно з указом від 1852 р. описанню підлягав кожен документ: розкривався його зміст, обов'язковими були географічна та іменна ознаки, дати складання документа і внесення його до книги. Описання почалося 1855 р., невдовзі після організації архіву. Першими в роботу було взято актові книги XVIII ст., оскільки в них було виявлено найбільше підроблених актів і вони найчастіше використовувалися при наведенні довідок за запитом зацікавлених осіб. Щоб прискорити роботу, завідувач архівом А. Красовський запропонував короткий, швидкий метод описування, згідно з яким у заголовках враховувалися не всі елементи. Робота провадилася малопідготовленими й незацікавленими співробітниками архіву, а також чиновниками канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Тому коли 1865 р. понад 200 описів було подано на затвердження, то Правління університету не погодилося на їхній друк.

Із призначенням на посаду завідувача архіву професора права Ніжинського ліцею К. Царевського (1866–1894 рр.), який виявився добрим науковцем і організатором, справу вдалося зрушити з місця зусиллями підібраних ним помічників з вищою освітою, зацікавлених у вивченні історії. Серед них були І. Новицький, К. Козловський, І. Каманін, О. Левицький та ін.¹⁸ Підготовлені ними описи почали друкуватися з 1869 р., і до середини 90-х рр. було описано 90 книг, з них видруковано 44. Складені в цей час описи відповідали вимогам до наукових довідників і як задовольняли

учених — істориків чи правознавців, так і могли бути використаними при виявленні документів, потрібних для обґрунтування своїх юридичних прав зацікавленими особами.

Між тим, величезний обсяг роботи, застосований поактовий метод описування, невеликий штат архіву не сприяли швидкому просуванню роботи. Підраховано, що для описання книг з розкриттям змісту кожного документа, при наявному штаті працівників потрібно було б 2 тис. років. Це питання, починаючи з кінця 60-х рр. XIX ст., жваво обговорювалося в наукових колах не лише Києва, але й інших архівних центрів Російської імперії. Зокрема, професор Київського університету М. Владимирський-Буданов пропонував здійснювати описування на рівні книги: характеристика книги загалом, описання її зовнішнього вигляду, зазначення кількості аркушів в ній, крайніх дат документів, місцевості, до якої належала, та посилання на наявність в ній важливих за змістом документів. Віленський архів пропонував замінити поактовий опис складанням географічного, іменного і предметного покажчиків і з часом здійснив цей задум. Варшавський архів давніх актів застосовував змішаний метод, коли описувалися окремі важливі акти, зокрема дипломатичні, до всіх книг складалися індекси, тобто покажчики — іменний, географічний і предметний. Члени Петербурзької археографічної комісії рішуче висловилися за поактовий опис і проти покажчиків.

У дискусії про методи описування книг брали участь і завідувачі КЦАДА К. Царевський, який наприкінці 60-х рр. видрукував брошуру «Audiatur et altera pars» («Слід вислухати і другу сторону») та І. Каманін (1894–1922 рр.), що опублікував статтю «Чем должны быть описи архивов»¹⁹. Обидва автори заперечували вибіркове описування актових книг, вбачаючи в цьому методі можливість суб'єктивного підходу при відборі актів до описання, відстоювали поактове описання і пропонували складати географічний і іменний покажчики до кожного опису або до кількох. Слід відмітити, що за часів завідування архівом ці вчені основну увагу сконцентрували на описуванні найстаріших книг XVI ст. і книг Київського воєводства XVII–XVIII ст. Опис здійснювався поактовий, з викладенням змісту кожного акта з географічними, іменними і хронологічними ознаками. Крім того, передбачалося анотування зовнішнього вигляду документа, його автентичності, але ці позиції у більшості виданих описів відсутні.

Завідувач архівом І. Каманін у звіті за 1912 р. писав, що видрукувано описи до 70 книг (60 брошюр), 4 — дозволено до друку, 117 — друкується, 54 — підготовлено до друку²⁰. На жаль, Перша світова війна, що згодом розпочалася, завадила здійсненню цих намірів. Загалом з 1869 р. було видрукувано описи лише до 79 книг²¹.

Одним із важливих завдань, покладених на архів указом 1852 р., заради чого, власне, й складалися описи, було виконання запитів приватних осіб, дворянських зібрань та опік, видача зацікавленим особам виписів з актових книг про право власності на маєтки або підтвердження шляхетського походження. Зокрема, кількість виписів, виданих упродовж 1852–1867 рр., сягала 6000. Описи мали прискорити виявлення потрібних документів і запобігти фальшуванню актів. Але, на жаль, архів з цим завданням не впорався — 1867 р. було виявлено нові факти підробок уже архівними співробітниками в попередні роки, що призвело до видачі фальшивих копій²². Царським указом від 20 січня 1870 р. було призначено всі судові справи, в яких фігурували виписи з актових книг КЦАДА, а також заборонялася видача виписів із книг. Тому для архіву було важливо розробити методи експертизи книг для виявлення фальшивих актів, вписаних до них. Цим питанням зацікавився І. Каманін, результати його спостережень було узагальнено в доповіді на XI Археологічному з'їзді²³. В допоміжних історичних дисциплінах, зокрема палеографії та філігранології, він вбачав інструмент для розпізнавання підроблених актів. Завдяки вивченню ним українського скоропису XVI–XVIII ст. вийшов у світ «Палеографічний збірник», відзначений Уваровською премією Російської Академії наук. За його участю в архіві здійснювалося вивчення водяних знаків на папері XVI–XVII ст., внаслідок чого спільно зі співробітницею архіву О. Вітвицькою він підготував до видання альбом водяних знаків²⁴.

На жаль, КЦАДА не зміг приділити належної уваги впорядкуванню архівних матеріалів, що надійшли у 80-х рр. XIX ст., оскільки основна увага приділялася описанню актових книг. Між тим, хоч упорядкування провадилося повільно і несистематично, все ж було розглянуто 150 тис. справ, з яких 69 тис. залишено на постійне зберігання. У той час було вирішено розмістити архівні матеріали за темами, наприклад: справи про закріпачення і шукання вольностей, справи про земельні спори, справи про торгівлю тощо. Така класифікація призвела до порушення хронології,

цілісності фондів і навіть справ. Упорядкування провадили завідувач архіву І. Каманін та професор Київського університету О. Федотов-Чеховський, непоганий історик, який у цей період архівної діяльності був уже літньою людиною, до того ж він не склав жодного опису. Купи згрупованих ним документів пролежали десятки років, лякаючи архівістів і дослідників, оскільки ні в'язки, ні справи не мали архівних пифрив²⁵. Але, незважаючи на це, документи 3-го відділення використовували у своїх працях О. Андрієвський, І. Лучицький, М. Ясинський, В. Іконников, М. Василенко, В. Щербина, О. Лазаревський та ін. Лише 1927 р. розпочалося упорядкування цього розсиу.

1915 р. під час Першої світової війни, під час наступу німецьких військ на Україну, актові книги КЦАДА було евакуйовано до м. Саратова, де вони тимчасово зберігалися в місцевому університеті. Не були вивезені матеріали Київського губерньського правління, вони залишалися в Києві без нагляду й охорони. Після реевакуації виявилось, що попередній порядок було порушено, хоча, на перший погляд, помітних втраг не виявили.

Створення архіву сприяло збереженню багатьох історичних матеріалів і позитивно відбилосся на розвиткові історичних досліджень українських, російських і польських учених, а головне — на роботі Київської археографічної комісії. До заснування архіву Археографічна комісія друкувала перше серійне видання «Памятники», переважно за матеріалами приватних архівів, доступ до яких був досить обмеженим. Із створенням архіву було розроблено план систематичного видання документів у новій серії — «Архив Юго-Западной России», що поділялося на 8 частин, кожна з яких було присвячено певній темі — релігійні відносини в Україні, колонізація Правобережної України, матеріали з історії міст, побут міщан, торгівля, козацькі війни, історія шляхетських родів та ін. До 1919 р. Київською археографічною комісією було опубліковано 50 томів за матеріалами КЦАДА. Майже всі співробітники КЦАДА брали участь у виявленні, відбиранні, копіюванні, археографічному опрацюванні актових документів до видання. Зокрема, упорядниками ряду томів були І. Каманін, К. Козловський, І. Новицький. Останній, крім того, уклад іменний та географічний покажчики до 27 томів «Архиву».

Тісно пов'язані з історією архіву імена вчених М. Іванишева, М. Максимовича, В. Антоновича, В. Мякотіна, О. Левицького, М. Владимірського-Буданова, М. Грушевського та ін.,

котрі написали за матеріалами архіву наукові історичні праці про козацтво, про селянські рухи в Україні, про гайдамаків, з історії міст і розвитку права тощо²⁶. Деякі з них сприяли архіву в комплектуванні документами. Так, завдяки М. Василенку в 90-х рр. до КЦАДА було передано матеріали монастирів Чернігівщини, що зберігалися серед документів казенної палати, а також ряд приватних родинних архівів.

Документи архіву використовувалися й іноземними вченими, зокрема польським істориком Ф. Равіта-Гавронським²⁷. Всесвітній науковий довідник «Minerva» щорічно повідомляв на своїх сторінках відомості про КЦАДА.

І все ж, незважаючи на певні досягнення (головні з них — це концентрація в одній установі актових книг, окремих документів і матеріалів відомчих архівів установ XVI–XIX ст., врятування їх від фізичного знищення, створення наукової та видавничої бази для Київської археографічної комісії і вчених Університету св. Володимира), КЦАДА зміг виконати поставлені перед ним завдання лише частково. Завідувач архіву І. Каманін, учений-історик, археолог, архівіст, безкорисливий працівник, у статті, присвяченій 50-річчю заснування архіву, з гіркотою відмічав, що основна робота — описання актових книг відбувається повільно, програму складання описів остаточно не вироблено; кількість архівних документів зростає і вимагає більшої кількості досвідчених працівників для роботи з ними; видача виписів без прискіпливого дослідження документа, що засвідчується, спричинило визнання багатьох підроблених документів за автентичні, чому сприяло обмеження коштів на утримання архівістів, які легко погоджувалися на підкуп; особовий склад архіву малочисельний, а недостатнє фінансування не дозволило архіву мати працівників з належним досвідом, коштів на опрацювання книг і окремих актів недостатньо; збереження актових книг і документів вимагало пристосованого приміщення, якого університет надати не міг²⁸.

Заснування КЦАДА в умовах Російської імперії не вирішило архівної проблеми в Україні. Як і раніше, історичні документи було розпорощено поміж відомчих архівів, величезну кількість документів було продано паперовим фабрикам, архівні приміщення були тісними, часто — вогкими й бездоглядними. На порядку денному стояло питання архівної реформи.

¹ Статут Великого князства Літоўського 1588. — Мінск, 1989. — С. 149.

- ² Романовський В. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральный архив стародавніх актів у Києві: 36 статей.— К., 1929.— С. 12.
- ³ Левицкий О.И. История учреждения Киевского центрального архива // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.— К., 1903.— Кн. 17.— С. 18–22.
- ⁴ Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921: Нарис історії і діяльності.— К.: Наук. думка, 1993.— 186 с.; *Грімстед Патриція Кеннеді*. Археографія в тіні імперської політики: Київська археографічна комісія та утворення Київського центрального архіву давніх актів // Матеріали ювіл. конф., присв. 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.).— К., 1997.— С. 11–33.
- ⁵ Журба О.І. Київська археографічна комісія...— С. 35.
- ⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 18, спр. 328, арк. 1–64.
- ⁷ Левицкий О. История учреждения...— С. 22–35; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7700.
- ⁸ 2ПСЗ.— СПб., 1853.— Т. XXVII.— Ст. 26126.
- ⁹ Романовський В. Архів стародавніх актів...— С. 17.
- ¹⁰ Шандра В. Красовський Антон Якович // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник.— К., 1999.— Вып. перший (XIX ст. — 1930-ті рр.).— С. 178–179.
- ¹¹ 3 ПСЗ.— СПб., 1915.— Т. XXXII.— Ст. 57580; Романовський В. Архів стародавніх актів...— С. 17–21; ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1, спр. 35, арк. 1–5; ф. 707, оп. 87, спр. 4793, 5318.
- ¹² Не враховано книги вірмено-кіпчацькою мовою.
- ¹³ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 111 зв.;
- ¹⁴ Романовський В. Нариси з архівознавства.— К., 1927.— С. 106–107; Тищенко М. Фонди установ Київщини XVIII віку // Центральный архив стародавніх актів у Києві.— К., 1929.— С. 174; Каманин И.М. Киевский Центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852–1902) // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.— 1903.— Кн. 17.— Вып. IV.— С. 73–74.
- ¹⁵ Матеріали из истории Южнорусского края XVIII ст. (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андреевским // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1886.— Т. XIV.— С. 281.
- ¹⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 81, спр. 66, арк. 24.
- ¹⁷ «Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве». Примірник з доповненнями, які вносилися до кінця 30-х рр. XX ст., див.; ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73.
- ¹⁸ Українські архівісти: Біобібліогр. довідник.— К., 1999.— С. 157–159, 166–168, 189–191, 245–247, 336–337.
- ¹⁹ Каманин И.М. Чем должны быть описи архивов // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.— К., 1895.— Кн. 9.— С. 45–53.
- ²⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 81 (1913 р.), спр. 66, арк. 24.
- ²¹ Андришев О. Актові книги // Центральный архив стародавніх актів у Києві.— К., 1929.— С. 59.
- ²² Романовський В. Архів стародавніх актів...— С. 21; ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261 (1867 р.), спр. 24, арк. 32 зв., оп. 261 (1867 р.), спр. 1. Романовський зазначав, що було видано близько 3 тис. фальшивих копій. У доповідній записці групи професорів Київського університету (М. Довнар-Запольського, В. Антоновича, В. Пететца, І. Лучицького та ін.) вказується, що «архіваріусами було видано більше 200 виписів з неіснуючих актів, а в кількох сотнях книг виявлено підроблені документи» (ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1, спр. 35, арк. 1 зв.). Істина — десь посередні. У справі про притягнення до відповідальності помічника завідувача архіву Н. Верминського, звинуваченого у фальшуванні документів, зазначалося, що лише з однієї з чотирьох обстежених книг упродовж 1857–1867 рр. видано 118 виписів актів, з них усі, крім одного, фальшиві (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261 (1867 р.), спр. 24, арк. 62 зв.).
- ²³ Каманин И.М. Об экспертизе древних подложных документов // Труды XI Археологического съезда в Киеве.— М., 1902.— Т. 2.— С. 38–42.
- ²⁴ Каманин И.М. Палеографический изборник: Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.— К., 1899.— Вып. 1.; Каманин И., Витвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566–1651).— К., 1923.
- ²⁵ Романовський В. Архів стародавніх актів...— С. 26–29.
- ²⁶ Ивашишев Н.Д. О древних сельских обществах в Юго-Западной России // Русская беседа.— 1857.— Кн. III; Він же. Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского Центрального архива // Там же.— 1858.— Кн. III; Левицкий О.И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г.— М., 1902.— Т. 2.— С. 55–82; Він же. Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина.— 1880.— Т. XXIX.— С. 549–574; Антонович В.В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетия (1362–1569) // КС.— 1882.— Т. 1.— С. 1–48; Мякотин В. Дела по истории крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII в. в Центральном архиве в Киеве // Там же.— 1891.— Т. 2.— С. 300–314; Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от полов. XIII до полов. XVII в. // Архив Юго-Западной России.— К., 1886; Він же. Население Юго-Западной России от полов. XV в. до Люблинской унии.— К., 1891; Грушевский М.С. Барское староство: исторические очерки (XV–XVIII в.).— К., 1899 та ін.
- ²⁷ Rawita Gawronski F. Historia ruchow hajdamackich.— Т. I–II.— Lwow, 1899–1901.
- ²⁸ Каманин И.М. Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.— 1903.— Кн. 17.— Вып. IV.— С. 73–86; Він же. Из прошлого Юго-Западного края.— К., 1913.